

**PISANIE I CZYTANIE
(O) FOTOGRAFII
ODKRYWCY, KLASYCY,
OBRAZOBURCY**

Seria: **Fotografia, Film, Sztuka Mediów**

tom 3

Redaktor serii

Janusz Musiał (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Rada naukowa serii

Janusz Musiał (Uniwersytet Śląski w Katowicach) – przewodniczący rady naukowej

Krystyna Doktorowicz (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Nigel Grierson (Lost Press, London)

Andrzej Gwóźdź (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Piotr Komorowski (Akademia Sztuk Pięknych we Wrocławiu)

Ľudovít Labík (Vysoká škola múzických umení v Bratislave)

Jerzy Łukaszewicz (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Jerzy Olek (SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny)

Adam Sikora (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Jiří Siostrzonek (Slezská univerzita v Opavě)

Zdeněk Stuchlík (Slezská univerzita v Opavě)

Neil Andrew Taylor (Akademie múzických umění v Praze)

Kazimierz Wolny-Zmorzyński (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Piotr Wołyński (Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu)

Piotr Zawojski (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Piotr Zawojski

**PISANIE I CZYTANIE
(O) FOTOGRAFII
ODKRYWCY, KLASYCY,
OBRAZOBURCY**

**Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2023**

Recenzenci

Marianna Michałowska

Zbigniew Tomaszczuk

SZKOŁA FILMOWA
IM. KRZYSZTOFA KIESŁOWSKIEGO
UNIWERSYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH

Patronat

Województwo
Śląskie

Instytucja kultury Samorządu Województwa Śląskiego

Biblioteka Śląska

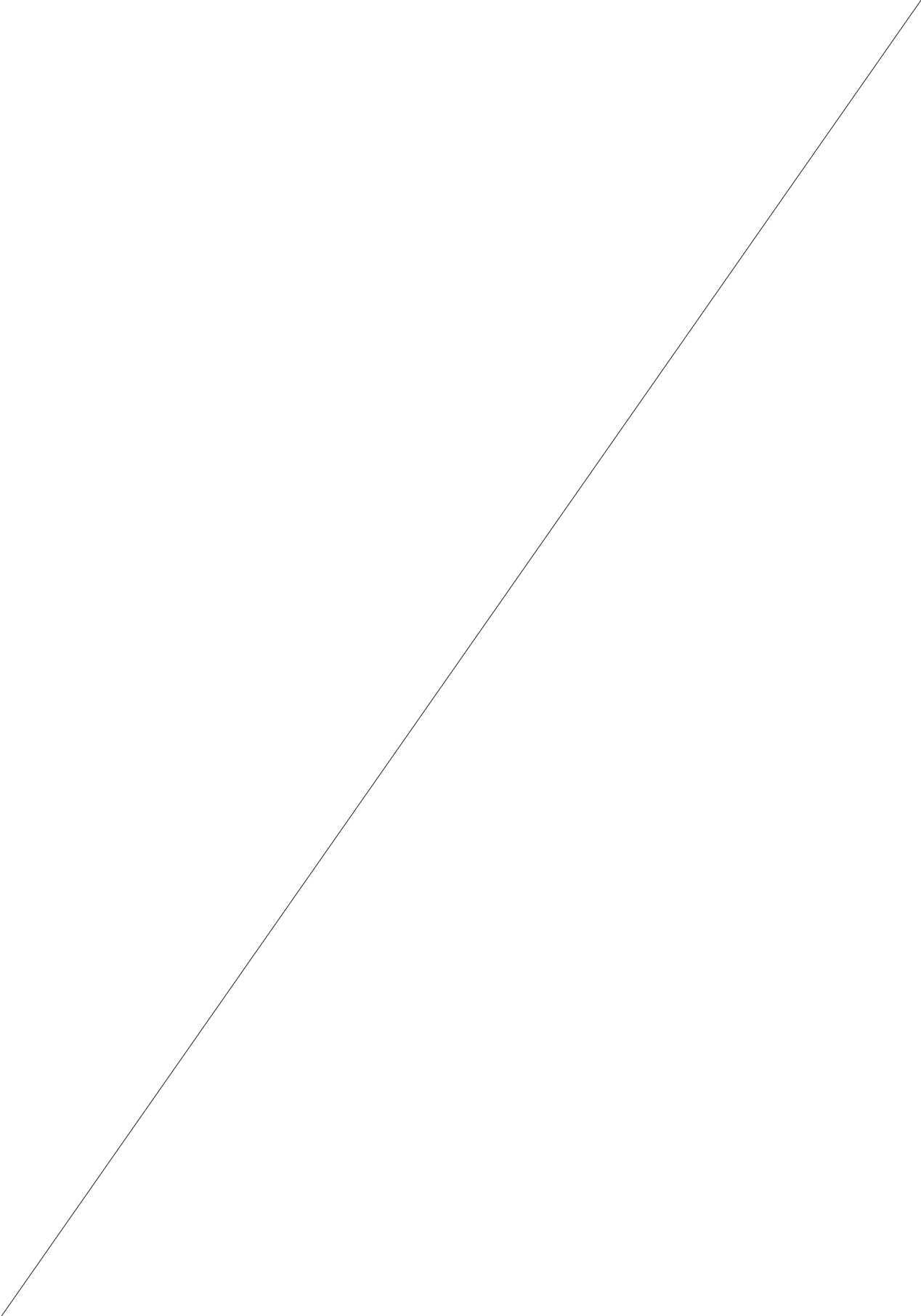
BIBLIOTEKA
ŚLĄSKA

Polskie Towarzystwo
Badań nad Filmem i Mediami

Spis treści

- 7 Przed-pisanie(m)
- 15 *Wymazywanie. Rozpad* Thomasa Bernharda i początek pisania o końcu fotografii
- 35 Kiedy nadszedł Daguerre. Charles Baudelaire wobec fotografii
- 51 *Światło obrazu* Rolanda Barthes'a jako książka żąłobna
- 63 Decydujący moment *versus* uciekające obrazy. O teoretycznych i filozoficznych refleksjach Henriego Cartiera-Bressona na temat fotografii
- 87 Fotografia jako rzeczywistość. Susan Sontag
- 99 Bazin *versus* „bazinizm”. Próba ponownego odczytania *Ontologii obrazu fotograficznego*
- 127 Fotogenia jako wyróżnik fotografii. Edouard Pontremoli o „nadmiarze widzialnego”
- 141 Fotografia w praktyce artystycznej oraz propozycjach teoretycznych Davida Hockneya
- 165 Fotografia jako *trompe l'oeil*. Jean Baudrillard
- 177 Trudna historia światła w ujęciu Junko Theresy Mikuriyi. O ideach „pisania światłem” formułowanych przed narodzinami fotografii
- 199 Pisanie światłem czy pisanie cieniem? Jacques Derrida o fotografii
- 229 *Apparatus* jako wyzwanie filozoficzne. Vilém Flusser
- 241 Po fotografii analogowej (jaką znaliśmy), w świecie hiperfotografii cyfrowej (jaką znamy). Notatki na marginesach tekstów Freda Ritchina
- 261 Niewidzialny świat obrazów. Od „nie-ludzkiej” do „acyfrowej” fotografii w refleksjach Joanny Żylińskiej
- 291 *24 Frames* Abbasa Kiarostamiego i koniec pisania o (końcu) fotografii
- 313 Po pisaniu
- 321 Bibliografia
- 347 Nota wydawnicza
- 351 Indeks nazw osobowych
- 365 Summary

Przed-pisanie(m)

1

Wśród wielu sposobów zwalczania nicości jednym z lepszych jest fotografowanie, którego powinno się uczyć od najmłodszych lat, wymaga bowiem skupienia, wyrabia poczucie estetyki, oko i pewność ręki. Nie idzie przecież o polowanie na głupstwa, jak to robią reporterzy, ani o wyłapywanie sylwetek dygnitarzy wychodzących spod numeru 10 Downing Street, niemniej jednak, gdy się spaceruje z aparatem w ręce, ma się niemal obowiązek, aby nie przegapić przelotnego odbłasku słońca na starym kamieniu, ani też dziewczynki z rozplecionymi warkoczami, która biegnie, niosąc chleb albo butelkę mleka. Michel wiedział, że fotograf musi dostosować swój sposób patrzenia na świat do wymogów aparatu (teraz przechodzi wielka chmura, prawie czarna), ale nie przejmował się tym, bo wystarczyło zostawić contaxa w domu, aby odzyskać swoje zwykłe roztargnione spojrzenie, obraz bez ramki, światło bez przesłony¹.

Julio Cortázar

Karol Irzykowski niemal sto lat temu w *Przedmowie* do *Dziesiątej Muzy* wyznawał: „Sprawiło mi przyjemność rozmyślać nad kinem jako dziedziną jeszcze przez myślicieli nie tkniętą”². Kwestia przyjemności w rozmyślaniach to istotny bodziec do zajęcia się jakimś tematem, w tym przypadku będzie to fotografia, o której obecnie

¹ Julio Cortázar: *Babie lato*. W: Idem: *Opowiadania zebrane*. Przeł. Zofia Chądzyńska. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1977, s. 305.

² Karol Irzykowski: *Dziesiąta Muza oraz Pomniejsze pisma filmowe*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1982, s. 7.

nie da się powiedzieć, że jest „nie tknięta” przez myślicieli. Jest wręcz odwrotnie – literatura dotycząca fotografii to potężny zbiór, ciągle rozrastający się i powiększający, znajdziemy w nim publikacje dotyczące jej historii, teorii i estetyki, próbujące dotrzeć do jej medialnej istoty i określić bieżącą sytuację związaną z powszechną digitalizacją. Pojawia się jednak pytanie o wartość tej bogatej ilościowo refleksji, stanowiącej rodzaj wyzwania dla kogoś, kto chciałby sporządzić coś na kształt rejestru głosów istotnych, ciągle aktualnych, ale też prowokujących do dyskusji, dialogu i polemiki.

Roberto Michel, narrator *Babiego lata* Julia Cortáзара, nim przystąpi do opowiedzenia swojej historii, w pierwszym zdaniu zastanawia się nad tym, jak to uczynić:

Nigdy nie będzie wiadomo, jak powinno się to opowiadać, w pierwszej czy drugiej osobie liczby pojedynczej, w trzeciej liczby mnogiej czy też może stwarzając w miarę potrzeby jakieś nowe formy, które do niczego się nie przydadzą³.

W momencie przed-pisania o fotografii pojawia się o wiele ważniejsze pytanie: czy używając językowego narzędzia, można uchwycić istotę fotografii, czy też pisanie o niej zawsze będzie rodzajem „tańczenia na temat architektury”, jak pisanie o muzyce określił Frank Zappa? Inwazja obrazów trwa, ja także nie mogę „zostawić contaxa w domu, aby odzyskać swoje zwykłe roztargnione spojrzenie, obraz bez ramki”, tym kontaktem jest obecnie smartfon. Chociaż teoretycznie jest to przecież możliwe. Czy jednak naprawdę ten rodzaj zniewolenia przez aparat, przez dostosowanie swojego sposobu patrzenia na świat do wymogów aparatu, jest poza możliwością przeciwstawienia się temu determinizmowi fotograficznemu? To kwestia dla nas, dla mnie fundamentalna – czy widzimy świat tak jak żywe istoty poddane zasadom psychologii, odczuwania, intuicji, błędu, przypadku, czy też „geometryzujemy” nasze spojrzenie i widzenie, dopasowując je do zasad określających logikę i działanie aparatu? Choć należałoby od razu dodać, że nie chodzi wyłącznie o aparat fotograficzny rejestrujący obrazy, że należy to ekstrapolować na całą klasę innych aparatów, wszystkie one w swojej istocie są bowiem podobne, rejestrując fenomeny widzialne (i niewidzialne), posługują się tą samą logiką. Ta zaś jest w istocie nie-ludzka w tym sensie, iż to, co ją funduje i definiuje, nie wypływa z psychofizjologicznej, fizycznej i somatycznej natury ludzkiego postrzegania, tylko z technologicznego zestawu uwarunkowań opartych na „poza-ludzkiej” geometrii. Przywodzącej nam takie sposoby widzenia, które zamiast wspomagać nasze naturalne predyspozycje i sposoby postrzegania tego, co widzialne – narzucają nam ukształtowane historycznie szablony i wzorce (takie

³ Julio Cortázar: *Babie lato...*, s. 301.

jak perspektywa centralna) albo socjalizują nasze widzenie, dopasowując je do homogenicznych modeli. Unicestwiając przy tym nasze indywidualne widzenia, sprawiając, że wszyscy w istocie pozornie widzimy w ten sam sposób – to samo. A to przecież nieprawda, co – wydawałoby się – jest oczywiste, gdybyśmy tylko mogli zobaczyć nasze jednostkowe, niepowtarzalne widzenia.

Marcel Duchamp stwierdził niegdyś: „Można patrzeć na widzenie, ale nie można słyszeć słyszenia”⁴. Obecnie, za sprawą projektu dźwiękowego *Labyrinthitis* (2008) Jacoba Kirkegaarda, możemy, paradoksalnie, „usłyszeć słyszenie”, ale czy w istocie zbliżyliśmy się do „widzenia widzenia”? To, że możemy „patrzeć na widzenie”, to bezsporny fakt, ale patrzenie to zdecydowanie coś odmiennego od widzenia. Widzimy zatem nie cudze widzenie, ale doskonale ujednolicone widzenie zapośredniczone poprzez aparat(y), zwłaszcza aparaty fotograficzne z automatycznym fokusem, czyli, upraszczając nieco sprawę, wszędziebylskie smartfony, które całkowicie zawłaszczyły różne widzenia i ustanowiły jeden „poprawny” sposób widzenia – ostry, precyzyjny, uniwersalny i w gruncie rzeczy całkowicie fałszywy.

Roberto Michel, zamieniony w „niewiernego Thomasa” w filmie Michelangela Antonioniego *Powiększenie* (1966), nigdy nie uwierzy, jeśli nie zobaczy, a zwłaszcza nie sfotografuje. Ale nawet jeśli zobaczy, tym trudniej mu będzie uwierzyć, gdyż już następnego poranka tego, co znalazło się w obiektywie jego aparatu rejestrującego przypadkowe obrazy z parku, w rzeczywistym świecie nie ma. A czy kiedykolwiek było? „To see or not to see”, żartował (?) sam reżyser. I co jest tutaj rzeczywistością? Świat w obrazie, obraz w świecie czy świat jako obraz ze swą całkowicie niejednoznaczną ontologią, zwłaszcza w epoce cyfrowej, w której porządki bytowe i referencyjne odniesienia (takie jak: realne – wirtualne, prawdziwe – fałszywe) całkowicie utraciły swoją modernistyczną stabilność. Czy są to właśnie te Derridiańskie nierozstrzygalniki związane z pisaniem o fotografii, a zwłaszcza z pisaniem o pisaniu o fotografii? Czy to, co pisali onegdaj przywoływani w tej książce autorzy, w istocie tak zostało napisane, czy tylko mnie, jako autorowi tych re-dyskrypcji, się wydaje? Zapewne nie ma fortunnej odpowiedzi na to pytanie – jakkolwiek dwuznacznie by to zabrzmiało – być może właśnie dlatego taką przyjemność sprawiło mi czytanie tych tekstów, choć przecież nie wyłącznie o nich w tej książce opowiadam. Zresztą pisanie (i czytanie) tekstów o fotografii to tylko kolejna odsłona namysłu nad obrazami, tym razem to rodzaj próby powrotu do rozmyślań o źródłach współczesnych obrazów technicznych, dziś cyfrowych, choć przecież nie wyłącznie, pewnie w od-czytaniach wcześniejszych refleksji na ten temat znaleźć można jakieś wskazówki, jak dziś moglibyśmy te obrazy odczytać głębiej i wszechstronnie.

⁴ Cyt. za: Douglas Kahn: *Akt aktywnego słyszenia – „Labyrinthitis” Jacoba Kirkegaarda*. Przeł. Michał Libera. „Glissando” 2019, nr 36, s. 158.

Ciekawe, że idąc za wskazaniem Antonioniego piszącego:

Wiemy, że pod ujawnionym obrazem znajduje się inny, który jest bardziej wierny rzeczywistości, a pod nim jest jeszcze inny i jeszcze inny. A pod tym ostatnim jest prawdziwy obraz absolutnej, tajemniczej rzeczywistości, którego nikt nigdy nie zobaczy⁵,

Joan Fontcuberta postanowił środkami wizualnymi ponownie „odczytać” *Powiększenie*. Tak jak ja starałem się odczytać na nowo teksty, tak ten artysta, ale i teoretyk sztuki, wybrał kluczowe kadry z filmu zapisanego na taśmie 35 mm, by je zrekonstruować (albo zdekonstruować) poprzez cyfrowe powiększanie analogowego ziarna. I tak powstał projekt *Blow up Blow up* (2003), w którym cyfrowa technologia „czyta” analogową taśmę filmową, czyniąc to poprzez powiększanie powiększonych w filmie Antonioniego zdjęć. Aż do takiego momentu, że wszelka forma reprezentacji rozmywa się, obraz staje się w istocie abstrakcją, jego referencyjny stosunek do materiału źródłowego staje się wysoce problematyczny. Dodajmy, to także niebezpieczeństwo czyhające na każdego egzegetę tekstów, który może tak dalece odjechać/odejść od przedmiotu swojego opisu, że jego interpretacja będzie mieć już niewiele wspólnego z zamierzeniami autora analizowanego materiału. Cel Fontcuberty jest oczywiście inny.

Paradoks polega na tym, że gdy obraz całkowicie wychodzi poza skalę rozpoznawalności przedstawienia, traci kontakt ze swoim stadium wyjściowym i daje pierwszeństwo wewnętrznej informacji negatywu: ziarnu, zadrapaniom, oderwanym czarnym i białym kształtom. Taki minimalistyczny gest sprawia, że pismo wizualne osiąga stan zerowy, co pozwala przyrzeć się samej naturze obrazu [...]. Na skutek kolejnych przybliżeń obraz kompletnie stracił na realizmie, gdyż zanikły jego wyrazistość i szczegółowość, przez co stał się abstrakcyjny⁶.

Mówiąc krótko – struktura pikselowa zdekonstruowała analogowe ziarno będące emanacją drobin związków srebra, ale przy okazji powstały wielkoformatowe prace artysty, który w swojej twórczości od lat podejmuje zagadnienia prawdy w fotografii, choć sam określa się mianem „artysty konceptualnego używającego fotografii”⁷.

⁵ Michelangelo Antonioni: *Preface to „Six Films”*. In: Idem: *The Architecture of Vision. Writings and Interviews on Cinema*. The University of Chicago Press, Chicago 2007, s. 63.

⁶ Joan Fontcuberta: *Blow up Blow up*. „Mould” 2015, no. 2. Cyt. za: Jerzy Olek: *Nie tylko o fotografii*. Universitas, Kraków 2020, s. 371–372.

⁷ A.D. Coleman: *Interview with Joan Fontcuberta*. <http://www.jca-online.com/fontcuberta.html> [data dostępu: 20.09.2021].

Mam taką nadzieję, że za pisaniem o czytaniu (o) fotografii kryje się coś więcej, bo przecież fotografia to, wydawałoby się, najprostszy, a przy tym niezwykle złożony sposób zapisywania momentów rzeczywistości, które już nigdy nie zaistnieją przed obiektywem aparatu w takim samym kształcie jak w tym jednym jedynym momencie czasu. *Augenblick* – moment, tylko jeden moment, „właściwa współczesność”, którą Martin Heidegger nazywa „okamgnieniem”. To istota „teraz”:

[...] to czasowy fenomen należący do czasu jako wewnątrzczasowości: „teraz”, „w którym” coś powstaje, przemija lub jest obecne. „W mgnieniu oka” nic nie może zajść, lecz jako właściwa współczesność okamgnienie pozwala *dopiero spotkać* to, co jako poręczne lub obecne może być „w jakimś czasie”⁸.

Niech zatem to okamgnienie pozostanie metaforą fotografii, która zapisuje to, co widziane w mgnieniu oka/migawki – ta jednak, jak wiadomo, odsłania na odpowiedni czas obiektyw, by wpuścić do wnętrza aparatu odpowiednią ilość światła, ale zarazem zatrzymać ten przepływ. I tak w najbardziej elementarny, „momentalny” sposób odbywa się nieustanna gra tego, co widzialne (w okamgnieniu), i tego, czego nie możemy zobaczyć (zamykając na moment oczy), i czego nigdy już nie zobaczymy, co wynika z logiki upływającego czasu. Fotografia w tej dialektyce, czy też grze przeciwieństw, próbuje odnajdywać swoją istotę, a piszący o niej i ja piszący o piszących o fotografii poszukujemy odpowiedzi na stare (jak fotografia) pytania.

Piszę o fotografii w istocie po to, by przemyśleć swoje bycie w świecie sfotografowanym, fotografowanym i tym, który nigdy nie zostanie sfotografowany. Nie ma bowiem takiego obiektywu ani takich postprodukcyjnych narzędzi cyfrowych, które mogłyby uchwycić to, co widzę w swojej wyobraźni, w tym mentalnym *Augenblick*. Fotografia to rodzaj cudu natury i technologii zarazem, wynalazek i odkrycie, naturalne światło i współczesne „nienaturalne” procesy cyfrowe, analogowość i digitalność, kiedyś domena srebra i szkła albo papieru, dziś najczęściej bitów, matryc złożonych z pikseli i zapisywalnych dysków. To jednak z perspektywy czasu wydają mi się dziś w istocie kwestie drugorzędne. Pozostaje bowiem tajemnica naoczności obrazu fotograficznego. Jego widzialność, a może przede wszystkim moje widzenie cudzego widzenia. Tego zapośredniczonego, a jednak osobistego i subiektywnego. Liczy się tylko zdjęcie, fotografia istnieje tylko w konkretnym, pojedynczym zdjęciu, reszta jest milczeniem świat(ł)a, które z jakichś tajemniczych powodów nie chciało, by pewien fragment rzeczywistości wyłonił się z ciemności i objawił jako zdjęcie.

⁸ Martin Heidegger: *Bycie i czas*. Przeł. Bogdan Baran. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 474.

Indeks nazw osobowych

1

A

Adams Eddie 258
Adorno Theodor 267
Al-Amri Mohammad D. 21, 148
Althusser Louis 107, 209, 236
Amado Jorge 211
Amelunxen Hubertus von 217, 218, 221,
248
Anderson Ben 271
Andrew Dudley 106–109, 112, 113, 118
Anthes Bill 281
Antonioni Michelangelo 11, 12, 156, 308
Antoszek Andrzej 92
Arago François 39
Arnheim Rudolf 103
Artaud Antonin 206
Asay Clark D. 288
Avedon Richard 92
Avice Jean-Paul 41, 42, 44
Azoulay Ariella 273

B

Bachelard Gaston 55
Bachmann Ingeborg 27

Bacon Francis 80
Bailey David 156
Bair Nadya 74, 78
Balthus (właśc. Balthasar Kłossowski de
Rola) 80
Baltrušaitis Jurgis 147
Balzac Honoriusz 256
Baran Bogdan 13, 77
Barnard Timothy 109
Barney Matthew 157
Barthes Roland 19, 20, 23, 30, 51–60, 92,
103, 107, 116, 133, 137, 138, 187, 194, 195,
203, 208–210, 214, 224, 225, 288, 304
Battchen Geoffrey 131
Baudelaire Charles 32, 35–49, 206, 221
Baudrillard Jean 32, 47, 94, 165–174, 235,
274
Baudry Jean-Louis 133, 236, 308
Bazin André 32, 99–124, 214, 277, 296
Beauvoir Simone de 80
Bec Louis 249
Beckett Samuel 27, 80
Bellour Raymond 158
Benjamin Walter 41, 43, 133, 136, 194, 284

- Berendt Joachim 204
Berger John 250
Bergman Ingmar 308
Bergson Henri 106, 221, 309
Bernhard Thomas 15–33
Bernhardt Sarah 41
Bertolucci Bernardo 297
Beylin Paweł 112, 133
Bieńczyk Marek 31, 209
Bishop Claire 273
Blanchot Maurice 214
Bloch Ernst 77
Bogunia-Borowska Małgorzata 167
Bolsom Erika 158
Bonhomme Jean-Françoise 195, 203, 205,
209, 210, 214, 223–226
Bonse Eric 237
Borsoutsy Myriam 105
Borysiak Janusz 194, 315
Boyd Candice P. 271
Brady Mathew B. 95
Brandt Bill 70
Brassaï (właśc. Gyula Halász) 70
Braunberger Pierre 105
Brenner Frédéric 219
Bresson Robert 302, 303, 308, 309
Breton André 80, 84, 115, 116
Breźniew Leonid 247
Broch Hermann 31
Bronikowski Kazimierz 76
Broussard Meredith 288
Bruegel Pieter starszy 272, 299, 302, 306
Brunelleschi Filippo 146, 148, 193
Brunette Peter 207, 208, 211
Bryl Mariusz 250
Bukač Zlatko 269
Buñuel Luis 117
Burch Noël 224
Burroughs William S. 92
Burson Nancy 247–249
Busselle Rebecca 248
Butades z Sykionu 202, 220
- C**
- Cadava Eduardo 181
Cahen Robert 157
Callaghan Joanna 207
Cameron Evan 113
Cameron James 152
Cameron Julia Margaret 69
Campin Robert 21
Camus Albert 80
Canaletto (właśc. Bernardo Bellotto) 23
Canaro Francisco 306
Canetti Elias 31
Cantalamesa Raniero 186–187
Capa Robert 169
Capote Truman 80, 251
Cardullo Bert 103, 105, 106
Cardullo Robert James 103
Carjat Étienne 41
Carné Marcel 109
Carroll Noël 103
Cartier-Bresson Henri 63–85, 162, 169
Cavell Stanley 103, 111, 114, 123, 220
Celiński Piotr 235
Cézanne Paul 135
Chagall Marc 80
Chamayou Grégoire 282
Chaplin Charles 103, 105, 106
Char René 80
Chądryńska Zofia 9
Che Guevara (właśc. Ernesto Guevara) 80
Cheshire Godfrey 300
Chéroux Clément 75
Chirico Giorgio de 80, 115
Ch'ng Eugene 82
Chomeini Ruhollah Musawi 248
Chytry Josef 224
Ciannamea Nicolai 189

- Cichowicz Stanisław 135
Ciment Michel 303
Cioran Emil 297
Clair Jean 146
Clark T.J. 156
Cocteau Jean 109, 116
Cohen Ted 103
Coleman A.D. 12, 69
Coleman Ornette 204
Coley Rob 279
Coltrane John 203
Comolli Jean-Louis 107
Cooke Gordon 79
Corbijn Anton 169
Corot Jean-Baptiste-Camille 71
Cortázar Julio 9, 10
Courbet Gustave 41
Cronin Paul 294
Cubitt Sean 185, 273
Cunningham Chris 157
Czakon Dominika 43
Czudec Joanna 30, 123
- D**
- d'Amboise Georges 39
Daguerre Louis Jacques Mandé 35, 37, 39,
44–46, 183
Dalajlama 80
Dali Salvador 74, 115
Darragon Éric 42
Davidson Joshua 279
Davies David 85
Davis Miles 203
Day Jonathan 255
De Boeck Filip 211
Degas Edgar 71
DeLanda Manuel 278
Delaroche Paul 39
Deleuze Gilles 106, 195, 209, 224, 278,
305
- Della Porta Giacomo 161
Delluc Louis 132
Derrida Jacques 11, 108, 181, 184, 190, 191,
194–196, 199–227, 268, 317
Desrochers Christine 134
Dewdney Andrew 264, 266
Diaz Lav 157
Didi-Huberman Georges 186, 187, 189
Dreyer Carl Theodor 308, 309
Duchamp Marcel 11, 80, 145
Duttlinger Caroline 318
Dyczek Ernest 194, 315
Dziadek Adam 317
- E**
- Eakins Thomas 71
Eberwein Robert T. 308
Ebiri Bilge 303
Edwardes Christian 271
Eichenbaum Borys 132
Eisenstein Siergiej 59, 308
Elena Alberto 303
El-Gomati Mohamed 21, 148
Elkins James 190
Elsaesser Thomas 107, 182
Elton Ben 306
Eno Brian 308
Enwezor Okwui 218
Epstein Jean 132
Ernst Max 80, 115
Estes Clary 249
Evans Walker 74
Eyck Jan van 21, 161
- F**
- Fairfax Daniel 103
Falco Charles M. 21, 148, 161
Falski Maciej 20, 59
Farocki Harun 157
Featherstone Don 145

- Fellini Federico 117, 297
 Ferenc Tomasz 29
 Feuerbach Ludwik 91, 94
 Ficino Marsilio 185, 193, 194
 Filoteusz z Batos św. 180, 185–187
 Fineman Mia 245
 Fiore Quentin 269
 Flaherty Robert 80
 Flanagan Matthew 307
 Flaubert Gustave 39, 221
 Florence Hercules 186
 Flusser Vilém 22, 23, 171, 229–238, 248,
 249, 264, 278, 287, 288, 316
 Fontcuberta Joan 12
 Foucault Michel 184, 195, 209, 224
 Frank Robert 255
 Frascina Francis 39
 Freud Lucian 80
 Freud Sigmund 206
 Friday Jonathan 103
 Friedberg Anne 147, 287
 Frodon Jean-Michel 109
 Fuentes Carlos 220
 Furnham August 318
- G**
- Galansino Arturo 152
 Galassi Peter 70, 117
 Gassman Pierre 74
 Gautier Théophile 41, 42
 Gayford Martin 21, 22, 68, 143, 149–151
 Genet Jean 80
 Gernsheim Alison 183
 Gernsheim Helmut 183
 Gibson James J. 269
 Gide André 293
 Gierczyński Zbigniew 110
 Ginsberg Allen 31
 Giotto (właśc. Angiolo di Bondone) 151
 Glazer Ya'ara Gil 276
- Glover Tavis Leaf 82
 Godard Jean-Luc 293, 296, 305, 307, 308
 Godine David R. 81
 Godinot Louis-François 22
 Gombrich Ernst 80
 Gorman Michael John 21, 161
 Gottheim Larry 309
 Gouhier Henri 110
 Grabias Karol 192
 Gray Hugh 105, 109
 Greenaway Peter 157
 Griffith David Wark 296, 308
 Grusin Richard 278
 Grygo Błażej 280
 Gsell Paul 256
 Gugąła Maciej 148
 Gunning Tom 108
 Gursky Andreas 283, 317
 Guys Constantin 47
 Guze Joanna 37, 38, 40, 47
 Gwóźdź Andrzej 132, 232
- H**
- Hafez 298
 Halberstadt Max 206
 Hambidge Jay 82
 Hammer Martin 146
 Haneke Michael 157
 Hanhardt John G. 152
 Haraway Donna 279, 280
 Harrison Charles 39
 Harrison Paul 271
 Hartman Geoffrey 204
 Hays William Harrison 211
 Hazan Jack 145
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 194
 Heidegger Martin 13, 77, 78, 190, 206, 207,
 215, 217, 221
 Heiferman Marvin 277
 Heinecken Robert 153

- Helman Alicja 132
Herrigel Eugen 78
Herschel John 186
Hershberger Andrew E. 69, 203
HG Masters 304
Hicks Wilson 70
Hiddleston James Andrew 43
Hill Gary 206
Hill Jason A. 258
Hitler Adolf 26, 248
Hockney David 21–23, 32, 68, 141–162
Hoelzl Ingrid 104, 147, 270, 271
Hofstadter Dan 73
Holbein Młodszy Hans 21
Holzman Joanna 21, 143
Horaczek Stan 246
Hornowska Ewa 21, 68, 143
Hubble Edwin 151
Hudzik Agnieszka 235
Hudzik Jan P. 235
Hughes Holly 258
Hugo Victor 41
Huhtamo Erkki 182
Husserl Edmund 135, 137
Huston John 80
- I**
- Ibn Arabi 303
Iglhaut Stefan 248
Ingres Jean-Auguste-Dominique 22
Irzykowski Karol 9, 131, 132
- J**
- Jabłońska Barbara 167
Jackson Michael 92
Jacobs David J. 91
Jaeger Stefan de 153
Jagielski Piotr 204
Jaksender Kajetan Maria 55, 210
Jamblich 179, 185, 192, 193
Jankowicz Grzegorz 91
Janouch Gustav 194, 315, 318
Jarmusch Jim 307
Jarrett David 56
Jaspers Karl 77
Jäger Gottfried 181
Jedliński Jakub 72
Jeffrey Ian 72
Jelinek Elfriede 31
Jensen Robert 56
Joubert-Laurencin Hervé 106, 107
Joyce Paul 150
Jung Carl Gustav 80
Jurkowlaniec Grażyna 153
- K**
- Kafka Franz 194, 195, 214, 315, 318
Kahn Douglas 11
Kalinowski Marian Leon 129
Kamali Ali 299
Kaminsky Martin 75
Karpieńska Katarzyna 78
Keller Sarah 132
Kelly Nolan 300
Kember Sarah 276, 277
Kempelen Wolfgang von 286
Kennedy Robert 80
Kessler Elisabeth A. 279
Kędzierski Marek 24–27
Kiarostami Abbas 32, 157, 291–310
Kiarostami Ahmad 300
Kierkegaard Søren 77
Kim Eric 75
King Geoff 157
King Martin Luther 80
Kircher Athanasius 273
Kirkegaard Jacob 11
Kirstein Lincoln 71
Kita Barbara 213
Kitliński Tomek 92

- Kittler Friedrich 182
 Kłosiński Krzysztof 181
 Koepnick Lutz 157
 Komeda Krzysztof 204
 Komendant Tadeusz 184
 Kopacki Andrzej 232
 Kosma Joseph 306
 Kossoy Boris 186
 Kowalska Małgorzata 134
 Kozubek Małgorzata 159
 Kracauer Siegfried 114
 Krims Les 69
 Kristeva Julia 317
 Królak Sławomir 47, 170, 173
 Krzemieniowa Krystyna 182
 Kubrick Stanley 158
 Kuc Kamila 276
 Kucharska Justyna 184, 243
 Kühn Joachim 204
- L**
- Lacan Jacques 190
 Lachs John 113
 Lagerfeld Karl 169
 Lang J.J. 318
 Lang Marguerite 72
 Latour Bruno 278, 284
 Lebel Jean-Patrick 107
 Lechowicz Lech 154
 Ledóchowski Aleksander 110, 303
 Leibovitz Annie 92, 155
 Lennon John 92, 215
 Lessing Gotthold Ephraim 76
 Lester Julius 220
 Levinas Emmanuel 209
 Lewańska Ariadna 20, 55, 187
 Libera Michał 11
 Lipiński Filip 181
 Lipszyc Adam 28, 238
 Lis Renata 172
- Lisiecka Sława 17, 25
 Lister Martin 272
 Livingston Marco 155
 Long J.J. 281
 Lotar Eli 70
 Lotringer Sylvère 169
 Lotto Lorenzo 21
 Lovejoy Josephine 263, 266
 Lovelock James 265
 Lowenstein Adam 116
 Lubelski Tadeusz 105, 132
 Lum Ken 271
 Lumière August Marie Louis 101, 297,
 302, 318
 Lumière Louis Jean 101, 297, 302, 318
 Lund Christian 156
 Lupa Krystian 27
 Lyotard Jean-François 195, 209, 224
- Ł**
- Łotman Jurij 207
 Łoziński Paweł 287
 Łuczak Michał 315
 Łukasiewicz Małgorzata 318
 Łyczywek Krystyna 65, 162
- M**
- MacCabe Colin 107
 Maddadpur Mohammad 297
 Madej Alina 132
 Magala Sławomir 89, 93
 Magritte René 74
 Mahlouji Vali 305
 Mailer Norman 251
 Majewski Lech 157, 158
 Makary z Koryntu św. 186
 Malabou Catherine 224
 Malraux André 108, 110
 Man Paul de 209
 Manafi Said 297

- Mancheno Felipe 269
Manet Édouard 71
Manetti Antonio di Tuccio 148
Maniecki Jacek 22, 231, 233
Mann Tomasz 221
Manovich Lev 32
Marclay Christian 157
Marie Rémi 104, 147, 270, 271
Marien Mary Warner 45
Marin Louis 209
Marker Chris 157, 213, 309
Marzec Andrzej 280
Matisse Henri 73, 80
McLuhan Marshall 257, 269
McMullen Ken 221
McQuillan Martin 207
Mencfel Michał 76
Merecki Jarosław 187
Merleau-Ponty Maurice 131, 133–135,
206
Metz Christian 107, 308
Meyer Louis B. 310
Meyer Pedro 253, 254
Meyerowitz Joel 78
Michałek Bolesław 101, 111
Michałowska Marianna 185, 235
Migasiński Jacek 134
Mikołajczyk Antoni 136
Mikołajczyk Jacek 254
Mikuriya Junko Theresa 177–196
Miller Arthur 80
Millet Jean-François 39, 299, 300
Ming-liang Tsai 307
Mirzoeff Nicholas 250, 273
Mitchell Reagan P. 204
Mitterrand François 55, 210, 247
Miyazawa Rie 215
Modrak Rebekah 281
Monroe Marilyn 80
Monshizadeh Salma 299, 300
Montaigne Michel de 110
Moore Demi 92
Morel Jean 40
Morgan Daniel 107, 111, 119
Morre Jason W. 278
Morris Christopher D. 218
Mościcki Paweł 76, 133
Mounier Emmanuel 108
Munier Roger 134
Murch Walter 78
Murnau Friedrich Wilhelm 308
Mussolini Benito 248
Müller-Pohle Andreas 232, 233, 235
Myszala Agnieszka 92
- N**
- Nadar Félix (właśc. Gaspard-Félix Tourna-
chon) 39, 41, 42, 256
Namysłowski Zbigniew 204
Nancy Jean-Luc 293, 304
Naqsh Duo 306
Narboni Jean 103, 107
Naumowicz Józef 186
Navab Aphrodite Désirée 83
Nechvatal Joseph 285
Neimanas Joyce 153
Neubauer Bernd 235
Newhall Beaumont 71, 117, 183, 276
Neyt Charles 41
Ngo David Chek Ling 82
Nichols Bill 285
Niépce Josephe Nicéphore 39, 101, 119,
183, 263, 281, 287
Nietzsche Fryderyk 77, 221
Nikodem św. 123, 186
Nilsen Władimir 132
Nima (właśc. Nimā Yushij) 298
Noble Andrea 281
Nowakowski Piotr 72, 179

O

Ochab Maryna 135
 Olek Jerzy 12
 Ono Yoko 92, 215
 Oppenheimer Robert 80
 Orlan Pierre Mac 75
 Ornatowska Paulina 315
 Otake Shinobu 211, 215, 216
 Overstreet Jeffrey 296

P

Pabiś-Orzeszyna Michał 147, 287
 Paglen Trevor 272, 273, 275, 276, 286
 Pak-Shiraz Nacim 297
 Palmer Daniel 185
 Palmer G.E.H. 186
 Panofsky Erwin 114, 153
 Paprocki Henryk 192
 Parikka Jussi 182, 279
 Parmenides 179
 Pascal Blaise 110
 Paul Jason N. 132
 Paz Octavio 40
 Peress Gilles 257
 Perov Kira 152
 Petersson Dag 194
 Pettersson Mikael 137
 Phillips Christopher 75
 Piaf Edith 80
 Picasso Pablo 74, 80, 146, 151–154, 156
 Pichois Claude 41, 42, 44
 Pinter Harold 80
 Platon 167, 183, 189–191, 195, 225
 Pliniusz 220
 Plissart Marie-Françoise 210–214, 216
 Poe Edgar Allan 40, 41
 Poniatowska Patrycja 266
 Pontremoli Edouard 127–138
 Poprzęcka Maria 24, 145, 146
 Pound Ezra 80

Preciado Beatriz 212, 213
 Proust Marcel 31, 209
 Puccini Giacomo 306
 Pudowkin Wsiewołod 114, 308
 Pyke Steve 194

R

Rachwał Tadeusz 56
 Ragon Michel 39
 Rapfogel Jared 297
 Ray Man 150
 Rejlander Oscar Gustave 69, 154
 Rejniak-Majewska Agnieszka 147, 287
 Rembrandt Harmenszoon van Rijn 317
 Remes Justin 308, 309
 Renoir Jean 80, 105, 118
 Resnais Alain 211
 Retz, kardynał (właśc. Jean-François Paul de Gondi) 73, 76
 Richir Marc 131
 Richter Gerhard 202, 214, 218, 219
 Riefenstahl Leni 92
 Rifkin Stephen J. 109
 Rilke Rainer Maria 256
 Rist Pipilotti 157
 Ritchin Fred 32, 154, 241–259
 Robakowski Józef 287
 Roberts Leslie Carol 268
 Robinson Henry Peach 69
 Rodger George 71
 Rodin Auguste 135, 255, 256
 Rodzeń-Leśnikowska Elżbieta 181
 Rohmer Éric 103, 120
 Rorty Richard 268
 Rosenbaum Jonathan 294, 297, 298
 Rosenblum Naomi 276
 Rotzer Florian 248
 Roubert Paul-Louis 40
 Rowley George 156
 Royoux Jean-Christophe 158

Rubinstein Daniel 271, 272
Rumi 297, 298
Rybczyński Zbigniew 48, 49, 157, 159

S

Saadi z Szirazu 298
Sacco Joe 144
Sadzik Piotr 204
Saeed-Vafa Mehrnaz 294, 297, 298
Salgado Sebastião 169
Samaras Lucas 153
Sanakiewicz Marcin 235, 288
Sand George 41
Sani Mahmoud Reza 296, 298, 304
Santayana George 113, 114
Sartre Jean-Paul 43, 108, 112, 113, 116, 121, 133
Sasson Steven 56
Satie Erik 308
Savedoff Barbara E. 68, 69
Schlesinger Peter 145
Schopenhauer Arthur 221
Schrader Paul 309
Schubert Franciszek 306
Schwartz Louis-Georges 108
Scott Clive 76
Scruton Roger 85, 103
Seymour David „Chim” 71
Sherman Cindy 69, 283, 317
Sherrard Philip 186
Shilina-Conte Tanya 304
Shindō Kaneto 215
Shinoyama Kishin 210, 215, 216
Sikora Sławomir 93
Silverman Kaja 183
Simon Dick 71, 73, 74
Singer Irving 114
Siwczyk Krzysztof 315
Siwek Paweł 189
Skira Albert 70

Sluis Katrina 272
Sławek Tadeusz 56
Smith Douglas 106
Snow Michael 309
Soja-Nicińska Monika 41
Sokrates 185, 190, 195, 225
Solomon-Godeau Abigail 253, 273
Sontag Susan 32, 80, 87–96, 103, 288
Stafford Andy 111
Stalin Józef 248
Stanisz Katarzyna 184, 243
Stańko Tomasz 204
Star Daniel 247
Starzyński Juliusz 37
Steichen Edward 91, 256
Stephens Chris 146
Stiegler Bernd 30, 123
Stiegler Bernard 223
Stork David G. 21, 161
Stróżyński Tomasz 147
Swoboda Tomasz 55, 209, 210
Sykes Christopher Simon 153
Szarkowski John 78, 81, 150, 254, 255
Szczepański Tadeusz 159
Sztompka Piotr 167

T

Taborska Agnieszka 39
Tagg John 183, 281
Talbot William Henry Fox 39, 183, 282
Taminiaux Pierre 40, 46, 187, 188
Tanaka Maho 155
Tarantino Quentin 307
Tarkowski Andriej 308
Tarr Béla 307
Tassin Etienne 131
Tatarkiewicz Anna 184
Teilhard de Chardin Pierre 108
Tériade (właśc. Efstratios Eleftheriades)
70, 71, 73

Testa Kirk Patrick 263, 266, 279
 Thatcher Margaret 247
 Th  lot J  r  me 42, 43
 Thompson Hunter S. 251
 Thrift Nigel 271
 Tintoretto Jacopo 24
 Tkacz Nathaniel 185
 Tomaszczuk Zbigniew 29
 Trachtenberg Alan 38
 Travis David 81
 Truffaut Fran  ois 103, 118
 Trystan Leon 132
 Trznadel Jacek 53, 194, 208
 Turner Erika 26
 Tynaniow Jurij 132

U

Ulmer Gregory L. 207, 208
 Ut Nick 258

V

Valero Laura Ben  tez 267
 Val  ry Paul 44, 45
 Vermeer Jan 21, 317
 Verne Jules 39, 41
 Vernet Marc 107
 Vidler Anthony 147
 Vinci Leonardo da 193
 Viola Bill 151, 152, 157
 Virilio Paul 171, 270, 273

W

Walden Scott 85
 Wall Jeff 283, 317
 Walton Kendall 103
 Ward Koral 76, 77
 Ware Kallistos 186
 Warhol Andy 92, 308
 Webber Andrew Lloyd 306
 Weerasethakul Apichatpong 157

Weibel Peter 169
 Weiwei Ai 273
 Welch Edward 281
 Welles Orson 105
 Werter Jan 318
 Weschler Lawrence 145
 Westerbeck Colin 78
 Wetzel Michael 218
 Wheatstone Charles 152
 Wiatr Przemys  aw 235, 237, 288
 Wiener Norbert 284
 Wiertow Dziga 251, 282
 Wills David 207–209, 211
 Wilson Andrew 146
 Winogrand Garry 254
 Wirpsza Witold 91, 256
 Witwicki W  adys  aw 189
 Wojnecki Stefan 252, 253
 Wolfe Tom 251
 Wollaston William Hyde 22, 58
 Wombell Paul 285
 Wright Randall 148
 Wyd  ga Bohdan 42
 Wyeth Andrew 299
 Wyler William 306

X

Xiaoping Deng 247

Y

Younger Prakash 109

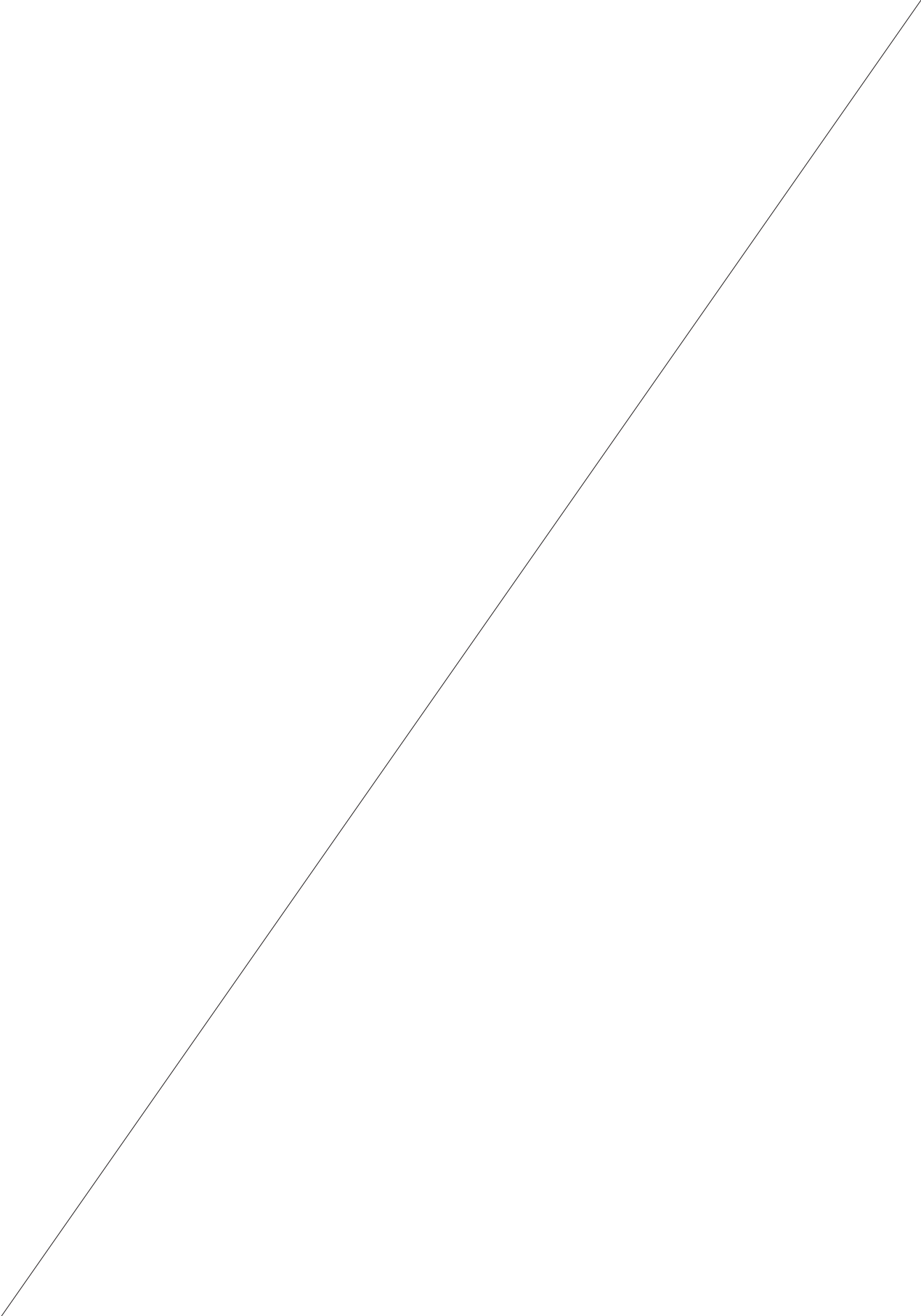
Z

Zappa Frank 10
 Zaremba   ukasz 250, 336
 Zawojski Piotr 22, 49, 132, 147, 158, 159,
 170, 184, 231, 233, 243, 248, 250, 288,
 301, 305
 Zedong Mao 248
 Zeuksis z Heraklei 221

Zielinski Siegfried 182
Zischler Hanns 318
Zubairy M. Suhail 21, 148
Zuckerberg Mark 275
Zymon-Dębicki Henryk 76

Ż

Żeleński (Boy) Tadeusz 110
Żukowski Dariusz 90
Żylińska Joanna 119, 261–288

Piotr Zawojski

**Writing and reading (about) photography
Explorers, classics, iconoclasts**

Summary

This book is an attempt at a new reading of several now classic authors reflecting on the issues of photography as a medium, a means of recording the world, a tool of artistic creation and an epistemological machinery. Some lesser-known figures also appear here, perhaps classics *in spe*? I have tried to present various points of view of the authors, who have been selected according to the key of originality of their view of photography; moreover, they are not always professional experts on the problems of photographic imaging. There is no clearly defined knowledge of photography as a separate academic discipline, as is the case, for example, with knowledge of film (film studies); there is no such thing as “photo studies”, which made it all the more encouraging to think about who might aspire to this area of the potentially constructed corpus of the new discipline. However, these are merely theoretical games and diagnoses, with little impact on the conviction that contemporary imaging science should make knowledge of photography or knowledge of the photographic image as one of its cognitive domains. Its ambiguity, its difficult definability, can be taken as one of the theoretical problems recurring in these reflections. What was and what is photography today? How have attempts been made in the past and at present to describe the phenomenon of the photographic image as the first, historically speaking, technical image? Why, in the nearly two hundred years of the history of photography and reflection

on it, do we constantly return to fundamental questions such as the ontological dimension of its functioning, the problems of representation, its relation to reality, its relation to other kinds of technical and traditional images, and its social, cultural and artistic significance?

Among the explorers and classics, the author includes re-read texts by Charles Baudelaire, Roland Barthes, Susan Sontag, André Bazin, Henri Cartier-Bresson, among others. Among the iconoclasts, but also those who attempted to chart entirely new paths of thought for the study of the phenomenon of photography, appear Vilém Flusser, Jean Baudrillard, Jacques Derrida or Thomas Bernhard (whose insights on photography were taken from his novel *Extinction*). This division is, of course, only a kind of compositional ploy, as it raises, as it were, the question of how the texts discussed in this work (discursive and, in one case, audiovisual – the case of Abbas Kiarostami) by artists such as Edouard Pontremoli, David Hockney, Fred Ritchin, Joanna Zylińska or Junko Theresa Mikuriya could be classified.

The lack of division into parts is intentional – a kind of invitation to the Reader to compose his or her own reading path. Thus, the book can be read according to the table of contents proposed by the author, but it can also be treated as a structure open to the invention of an inquisitive Reader. Everyone can make his or her own choice, the successive parts constitute autonomous wholes, their arrangement is only a suggestion from the author, who does not propose a purely linear or chronologically determined reading of the successive texts.

Each of the authors discussed, or rather the theoretical proposals contained in their publications (usually specific titles, articles, sometimes references to various texts written by the author in question), has been assigned a separate chapter. The subsequent chapters vary in volume – to put it simply, extended texts are interspersed with much shorter, essential texts. These usually refer to the achievements of figures who are better known and commented on (also by the author in his earlier works), while the more extended essays concern figures who are less frequently referred to and commented on both in the world literature and, above all, in Polish literature. For this reason, they are the ones presented here in a much broader manner. If only because so far, not only in the Polish literature on reflections on photography (vide the chapters on the reflections of Thomas Bernhard, David Hockney, Jacques Derrida, Fred Ritchin, Joanna Zylińska, Abbas Kiarostami, Edouard Pontremoli), hardly anyone has written about it.

This is also, or perhaps above all, why this book has been written. It is a kind of overview of statements about photography from an extremely subjective point of view, statements about how photography has been described (and thought about) over the course of almost two centuries, although only one text analysed here is from the 19th century. Writing about writing about photography, in effect, can become not only a kind of overview of important theoretical and aesthetic concepts that have attempted to define photography as a medium, but also a kind of theorising, based "on" or rooted "in" a base of historical references – texts, authors, concepts. The paradox of thinking (theorising) about

photography through attempts to make it textual/verbal is as appealing as it is doomed to failure in advance. The image (including the photographic image) still remains an enigma. Is its comparison to Derridian undecidables, those “false verbal, nominal or semantic properties”, as the French philosopher refers to them – the pharmakon, the supplement, the hymen, the gram, the incision – just a showy rhetorical device, or is there something to it? Perhaps, after all, this search for answers to fundamental questions, although still eluding unequivocal resolution, does make some sense?

*Tłumaczenie
Aleksandra Kalaga*

Redaktor

Joanna Szewczyk

Koncepcja plastyczna projektu książki

Janusz Musiał

Opracowanie graficzne serii na podstawie koncepcji plastycznej projektu książki

Aleksandra Kiełkowska

Przygotowanie okładki do druku, typografia i łamanie

Paulina Dubiel

Zdjęcie autora

Ryszard Czernow

Korektor

Marzena Marczyk

Redaktor inicjujący

Anna U. Piłśniak

Nota copyrightowa obowiązująca do 31.03.2024:

Copyright © 2023 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzysiamy otwartej nauce

Od 1.04.2024 publikacja dostępna na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

Wersja elektroniczna zostanie opublikowana w formule wolnego dostępu

w Repozytorium Uniwersytetu Śląskiego www.rebus.us.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2291-0446>

Zawojski, Piotr

Pisanie i czytanie (o) fotografii : odkrywcy, klasycy,

obrazoburcy / Piotr Zawojski. Wydanie I. – Katowice :

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2023. –

(Fotografia, Film, Sztuka Mediów ; 3)

<https://doi.org/10.31261/PN.4144>

ISBN 978-83-226-4257-3

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-4258-0

(wersja elektroniczna)

ISSN 2956-4786

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 23,0. Liczba arkuszy wydawniczych: 23,0. PN 4144. Cena 69,90 zł (w tym VAT). Publikację wydrukowano na papierze Munken Polar 100 g, vol. 1.13. Do składu użyto krojów pisma Karmina (autorstwa Veroniki Burian & José Scaglione) / TypeTogether) oraz Switzer EFN. Druk i oprawę wykonano w drukarni volumina.pl Sp. z o.o. (ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin)